

CANIKLI ALİ PAŞA'NIN “*TEDBİR-İ NİZÂM-I MEMLEKET*” ADLI RİSÂLESİNDE REÂYÂNIN DURUMUNA DAİR TESPİT VE ÖNERİLER

Songül ÇOLAK*

Özet : Osmanlı devlet adamları devletin işleyişine dair tespit ettikleri aksaklıkları ve çözüm önerilerini yazdıkları risâleler vasıtasıyla sultana iletmeye çalışmışlardır. Canikli Ali Paşa'nın 18. yüzyıl Osmanlısına dair kaleme aldığı risâlesi bunlardan biridir. Bu risâlenin yurt içinde ve dışında çeşitli nüshaları mevcuttur. Bizim makalemizde kaynak olarak kullandığımız Berlin'de varlığını tespit ve ardından temin ettiğimiz *Tedbîr-i Nizâm-ı Memleket* adlı risâledir. 1797-98'de istinsah edilen bu nüshayla birlikte günümüzde, Ali Paşa'nın risalesinin bilinen nüshalarının sayısının 14 olduğunu söyleyebiliriz. Canikli Ali Paşa, *Tedbîr-i Nizâm-ı Memleket*'inde, başta padişah olmak üzere merkezde yönetici kadrolardan kaynaklanan eksikliklere, askerinin durumuna, taşra halkına ve yöneticilerine varıncaya dek dikkat çekmeye ve yapılması gerekenleri izaha çalışmıştır. Makalemizde ise reâyânın durumuna dair tespit ettiği problemler ve sunduğu çözümler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Canikli Ali Paşa, *Tedbîr-i Nizâm-ı Memleket*, risâle, reâyâ.

1. Giriş

Osmanlı Devlet adamlarının müşahede ettikleri devletin işleyişine dair aksaklıkları ve çözüm önerilerini içeren ıslahat layihaları ve bunları sultana takdim geleneği 16. yüzyıla kadar uzanmakta olup, bu gelenek 17. ve 18. yüzyılda da devam etmiştir. Bu layihaların hemen hepsi, tarihçiler tarafından ortaya konulan problemler ve çözüm önerileri noktasından hareketle farklı açılardan ele alınarak incelenmiştir¹. Bunlardan bir tanesi 18. yüzyıla ait Canikli Ali Paşa² tarafından kaleme alınan “*Tedbîr-i Nizâm-ı Memleket*”tir.

Canikli Ali Paşa'nın risalesinin bugün farklı isimler ile istinsah edilmiş yurt içinde ve dışında değişik nüshaları mevcuttur. Bu nüshaların adedi Yücel Özkaya tarafından sekiz olarak tespit edilmiş, Özcan Mert ise 12 olarak

* Y.Doç.Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih ABD.

¹ Yapılan çalışmalar hakkında bilgi için bkz, Afyoncu, E., 2007, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yediyepi Yayinevi, s. 120-133, İstanbul.

² Canikli Ali Paşa 1720-21'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. 1758'e dek üç sene Trabzon valiliği yapmıştır. 1765'te Canik muhassallığına getirilmiş, bundan sonra Canik bölgesindeki nüfuzu artmıştır. Bu bölgedeki muhassallığı 1779 sonlarına kadar devam etmiş bu tarihten itibaren ise asi ilan edilmiş ve Canik muhassallığı elinden alınmıştır. Bir müddet Kırım'da firari olarak yaşayan Ali Paşa affedilerek 1781 senesini başlarında tekrar Canik muhassallığını elde etmiştir. Trabzon, Amasya mutsarrıflıklarında ve Trabzon, Erzurum ve Sivas valiliklerinde bulunmuştur. 1785'te Erzurum'da vefat etmiştir. Canikli Ali Paşa'nın hayatı ve eserleri için bkz. Karagöz, R., 2003, *Canikli Ali Paşa*, TTKB, Ankara., Özkaya, Y., 1972, “Canikli Ali Paşa”, *Belleten*, XXXVI, S. 144, s. 483-525, Ankara.

vermiştir³. Biz elimizdeki nüshanın bu hesaplamaların dışında kaldığını fark ettiğimiz gibi Kayhan Atik'in "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler" konulu makalesinden Ali Paşa'nın yazmasının bir başka nüshasının da "*Tedbîr-i Cedîd-i Nâdir*" adı ile Avusturya Devlet Arşivi'nde bulunduğunu gördük⁴. Bu sebeple mevcut haliyle Canikli Ali Paşa'nın eserinin 14 nüsha olması gerektiğini kabul ettik.

Yücel Özkaya tarafından bu nüshalardan en doğru ve eksiksizi olarak kabul edilen ve Süleymâniye Umûmî Kütüphanesi'nde bulunan "*Tedâbirü'l-Gazavât*" taranskribe edilerek yayınlanmıştır⁵. Özkaya'nın çalışmasından anlaşıldığına göre bu nüsha, Süleyman Sıdkı tarafından Safer/Rebiülevvel 1197 (Şubat 1783)'de istinsah edilmiştir. Diğer nüshaların istinsah tarihlerine bakıldığında, mesela III. Ahmed Kütüphanesi'ndeki nüshalardan Hazine (H) 378'de kayıtlı olanın Erzurum Valisi Dağıstanlı Ali Paşa tarafından 1193 (1779)'de kopyalandığı görölmektedir. Aynı kütüphanenin H. 387'de kayıtlı olan bir diğeri, Muhammed Haşim tarafından 1192 (1778)'de, üçüncüsü ise 1776'da istinsah edilmiştir⁶. Risale sahibi Canikli Ali Paşa'nın 26 Haziran 1785'te öldüğü⁷ göz önünde bulundurulacak olursa eserinin kopyalanması onun zamanında gerçekleşmiştir.

Bu incelemeye kaynak teşkil eden ve Berlin *Staatsbibliothek Orientabteilung*'tan (Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu Bölümü) temin ettiğimiz, Barbara Flemming'in *Türkische Handschriften (Türkçe Elyazmaları)* adlı katalogunda⁸ Nr. 229, Ms. or. quart 1417 numarada yer alan "*Tedbîr-i Nizâm-ı Memleket*" Ali Paşa'nın ölümünden sonra 1212 (1797-98) tarihinde, yani diğer nüshalardan sonra istinsah edilmiştir ve müstensihî belli değildir. Elimizdeki yazma nüsha 60 varaktır. Varaklar genel olarak 15 satırdan oluşmakta olup temiz bir nesih ile kaleme alınmıştır. 1b, 2a ve son varak boş bırakılmıştır. Yazmanın kapağının iç kısmında Sir Arthur Gordon adlı şahsın ismi matbaa harfleri ile yazılıp yapıştırılmıştır⁹. Muhtemelen elyazması bu kişi tarafından satın alınmıştır.

³ Mert, Ö., 1993, "Canikli Ali Paşa Ailesi", *DİA*, C. VII, s. 153, İstanbul.

⁴ Atik, K., 2002, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler", *Türkler*, C. 11, s. 45-51, Ankara.

⁵ Diğer nüshalar: Süleymaniye Kütüphanesinde *Tedâbirü'l-Gazavât* dışında iki nüsha olarak *Tedbîr-i Nadir*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde bir ve Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesinde üç nüsha olarak *Tedbîr-i Cedîd-i Nadir*, Türk Tarih Kurumunda *Canikli Ali Paşa'nın Risalesi* adlarını taşımaktadır. Özkaya, Y., 1973, "Canikli Ali Paşa'nın Risalesi 'Tedâbirü'l-Gazavât' ", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 12-13, s. 119-191, Ankara.

⁶ Özkaya, a.g.m.

⁷ Karagöz, a.g.e, s. 140.

⁸ Bu katalogda yazmanın bulunduğu yer *Tübinger Depot der Staatsbibliothek* olarak gösterilmektedir. Ancak elyazmalarının büyük kısmı Berlin'de toplandığından biz kaynağımızı Berlin'de ki kütüphaneden temin ettik.

⁹ Bkz. Flemming, B.,1968, *Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, Türkische Handschriften*, yay. Wolfgang Voigt, C. XIII, 1, s. 188-189, Wiesbaden.

Kaynak olarak kullandığımız *Tedbîr-i Nizâm-ı Memleket*'i Özkaya'nın transkript ettiği *Tedâbîrü'l-Gazavât* ile mukayese edildiğinde anlamı fazla değiştirmeyecek bazı eklemelerin olduğu, bununla beraber bazı yerlerin çıkarıldığı ve bazı kelimelerin yerine ise anlamdaşlarının kullanıldığı görüldü. Meselâ *Tedâbîrü'l-Gazavât*'ta vr. 6a'da yer alan Kırım'a dair bölüm¹⁰ elimizde ki yazmada yer almamaktadır. Öte yandan Özkaya'nın diğer nüshalarda bulunmadığını söylediği ancak transkript ettiği nüshada var olan “*Bu dahi Rumeli âyânlarının hileleri beyânındandır*” diye başlayan kısım da elimizdeki nüshada bulunmamaktadır. Bununla beraber bizde vr. 12 b'de kaydedilen “*...bâ-teşrifât-ı ahvâl-ı Rumeli aksâ-yı merâm ve netice-i kelâm bilâd-ı islâmiyyenin beher tarafı tahrîr olunmak iktizâ eylediği ecilden...*”¹¹ cümlesi *Tedâbîrü'l-Gazavât*'ta yer almamaktadır.

Canikli Ali Paşa, risâlesinde 18. yy Osmanlı Devlet düzeninde var olduğuna inandığı çeşitli konulara dair (askeri, sosyal, ilmi v.b) aksaklıkları çözüm önerileri ile ortaya koymaya çalışmıştır. Ali Paşa'nın risalesinin bu yönü ile devrine ait önemli bir kaynak olduğu muhakkak olmakla beraber konunun genişliğinden dolayı makalemizin çerçevesi onun 18. yüzyıl Osmanlı reâyâsına dair ortaya koyduğu tespit ve tedbirleri ile sınırlandırılmıştır.

II. Osmanlı Reâyâsının Durumuna Dair Tespit ve Öneriler

Reâyâ devlete vergi veren mukabilinde devletin güvencesi altında yaşamaya hak kazanan halk olarak Osmanlı ekonomik ve sosyal düzeninde her zaman ayrı bir öneme sahip olmuştur. Devletin üretim mekanizmasının çarkını oluşturan reâyânın huzur içinde yaşaması, iktidarı Tanrı tarafından kendisine bahşedilmiş olan ve hükmetme yetkisini adaletle yerine getirmesi gereken Sultân için iyi idareci olmanın ve ahirette mükâfatlandırılmanın ya da cezalandırılmanın temel koşullarından biridir. Koçi Bey 17. yüzyıla ait yazdığı meşhur risalesinde bu hususa dair sultanların taşıması gereken sorumluluğun ne kadar ağır olduğunu şu cümleleri ile ifade etmektedir: “*...İslâm ülkelerinde bir memlekette zerre kadar bir kimseye zulüm olsa cezâ gününde (kıyamet gününde) padişâhlardan sorulur. Vezîrlerden sorulmaz. ‘Ben onlara sipâriş ettim’ demek cenâb-ı Hakk’ın huzurunda cevap olmaz. Zulüm görenin ahı hanümanlar harap eder. Zavalluların gözyaşları dünyayı fenalığa boğar...*”¹². Fakat elbette reâyânın emniyet ve rahatının sağlanmasının önemi sadece padişahların Tanrı'nın kendilerine lütfettiği bu görevi kutsal bilmelerinden ve adaletle yerine getirmelerinin dînen mecburiyet olarak algılanmasından değil

¹⁰ Özkaya, a.g.e, s. 138.

¹¹ Canikli Ali Paşa, *Tedbîr-i Nizâm-ı Memleket* (ileride TNM), vr. 12 b, satır (ileride sr.) 1-2.

¹² Sad. Danişman, Z., 1985, *Koçi Bey Risâlesi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.69, Ankara.

erkân-ı erbaa anlayışından da kaynaklanıyordu¹³. Buna göre reâyâ toplumu oluşturan dört ana sınıftan (asker, ulemâ, tüccar ve esnâf ve reâyâ)¹⁴ biri olarak görevi olan üretimle uğraşmalı, insanların yiyeceklerini temin etmeli kendisine tanınan statünün dışına çıkmamalıydı. Nitekim toplum huzurunun ve sağlığının bu dört unsur arasındaki dengeli işleyiş ile bağlantılı olduğu düşünülecek olursa reâyânın toprağıyla üretimde yer almasının rolü anlaşılacaktır. Bu noktada devlete düşen ise bu üretim ayağının işleyişinin sürekliliği için uygun koşulları sağlamak olmalıdır. Fakat ister toplum düzeninin önemli bir ayağını teşkil etmesinden, isterse Tanrı'nın sultana emaneti olarak algılanmasından olsun, reâyânın asûdeliği ve rahatı gerek sultanlara sunulan risâlelerde gerek sefaretnâmelerde ve gerekse yazılan hususi tarihlerde sıkça dile getirilmiştir. Koçi Bey daha 17. yüzyılda kendi risâlesinde reâyâyâ yüklenen vergilerin artışının nasıl bir zulme dönüştüğünü ifade ederken, yine aynı yüzyılda 1688'de Viyana'ya elçi olarak gönderilen Zülfikâr Efendi de Avusturya ile Osmanlı Devleti arasındaki harp halini bitirmek istediğinde, sürekli reâyânın perişanlığının dindirilmesi gerektiğini vurgulayarak “*beşer kanın boşa akmasının*” sorumluluğunun kendilerinde olmayacağını ısrarla anlatmaya çalışıyordu¹⁵. 17. yüzyılda saruca-sekban ve levent eşkiyalarının (Yeğen Osman Paşa gibi) baskılarına maruz kalan halk, 18. yüzyılda da mütegalibe ayanların isyanlarından muzdarip haldeydi. Öyle ki bu yüzyılda memleket dâhilindeki mütegalibeleri ve isyanları engellemek ve bu şekilde halkı koruyup asayiş sağlamaya amacıyla valilere fermânlar gönderiliyor, başarısızlık halinde valilere kendilerinin sorumlu tutulacakları bildiriliyordu. Örneğin Haziran 1740'da Sultân I. Mahmud (1730-1754) Rus-Avusturya seferinden sonra yayınlanan adalet fermânının baş kısmında kendisi “*Allah'ın emâneti olan reâyâyâ kanûn ve şer-i şerîfe aykırı muâmele yapılmasına katiyyen rızâsı olmadığını, halka zulüm ve fenâlıktan son derece hazer edilmesini ve buna muhâlif hareket edenlerin şer'an cezâlarının verileceğini*”¹⁶ söylüyordu.

Canikli Ali Paşa kaleme aldığı risâlesinde, 18.yüzyıl Osmanlı reâyâsının ekonomik ve sosyal durumuna ait tespitlerde bulunmakta ve ortaya koyduğu problemlerin bertaraf edilmesi için kendi bakış açısı ile çözüm önerileri getirmektedir. *Tedbîr-i Nizâm-ı Memleket*'in tamamının incelenmesinden ortaya çıkarılan tespitler ve iyileştirme önerileri şöyle sıralanabilir:

Tespit: Canikli Ali Paşa, öncelikle askerinin ihtiyacı olan zahirenin ve levazımın toplanması ile ilgili kısımda, reâyâdan zahire alınması esnasında görülen bazı aksaklıklara dikkat çekmektedir. Ali Paşa'ya göre bunlardan ilki

¹³ Öz, M., 2005, *Osmanlı'da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, 2005, s. 95, İstanbul, Karpat, Kemal H., 2006, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, s. 98-99, Ankara.

¹⁴ Öz, a.g.e, s. 188-189.

¹⁵ Çolak, S., 2007, *Viyana'da Osmanlı Diplomasisi, Zülfikâr Paşa'nın Mükâleme Tahrîri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

¹⁶ Uzunçarşılı, İsmail H., 1978, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, s. 319, Ankara.

mübaşir yani görevli olan kişilerin vazifelerini layıkıyla yapmamaları ile ilgilidir. Zira bu kişiler memur oldukları işi nasıl iyi yaparım düşüncesinden ziyade nasıl kolay yapar, bol kazanç elde ederim anlayışına sahip olarak etrafındaki ayan ve diğer yiyici takımının da teşvikleri hareket etmeye başlarlar. Bu bağlamda, “*Bu makama gelebilmek için beş-altı sene harcadım ve bu makamda bir bu kadar sene ikamet ederim. Azlim davalık olsa mahkemeden bir iş çıkmaz, 6-7 ayda ancak işlem başlar. Oysa benim bir yığın borcum var, evim yandı, değerli eşyalarım rehindedir*”¹⁷ diye düşünen mübaşir haksız uygulamalara girişir. Aynı şekilde hâkim olan kadı naibi de çok borcu olduğundan ve mahkemeye kimse gelip gitmediği için hasılat elde edilemediğinden şikayetle durumundan memnun olmadığını belirtir. Durum böyle olunca gerek mübaşir denilen memur gerek hâkim ve gerekse ayan hemfikir olarak, ittifâkla istedikleri şeyleri elde etmek için derhal harekete geçerler. Bu doğrultuda reâyâdan usulsüzce hasılat toplanır. Bu kişilere devlet adına vergi toplamamaları defalarca bildirildiğinde ise kendi yaptıklarını gizleyerek, levent eşkıyasından, salgın hastalıklardan sefere memur olan askerden dolayı reâyâ fukarasının perişan kaldığını, kendilerini toparlamaları için bir miktar zaman tanınmasını bildirirler. Eğer devlet tarafından -bu durum göz önüne alınmayarak- tahrir yapılması istenir ve kendilerinin kabahatleri ortaya çıkarsa, reâyâyı harekete geçirerek işi çığırından çıkarırlar.

Öneri: Ali Paşa'ya göre bir işe girişilirken, o iş ile alakalı beldenin durumu hakkında bir yapının dört direği gibi dört kişinin haberdar olması lazımdır. Bunlar Padişah, sahib-i devlet yani veziriazam, defterdâr ve beldeye gönderilecek mübaşirdir. Her şeyden önce hangi beldeden ne kadar malzeme toplanacağı söz konusu olduğunda veziriazamın ve defterdârın yapması gereken ilk iş o bölgeye gizlice bir adam göndererek bölgeyi zahire ve hayvan bakımından tahkik ettirmek ve sonra talep edilecek malzemeye dair emirler göndermektir. İş ancak bu şekilde sağlıklı yürüyebilecek, aksi uygulama fayda getirmeyecektir. Bir yapının dört direğinin sağlam olması halinde ne kadar yük yüklenirse yüklensin yıkılmayacağını ifade eden Ali Paşa, reâyâyı da yapıya benzetir. Bu benzetmeye göre reâyâ kendisinden tahammülü oranında talep olunan şeylere gocunmaz, dayanabilir; ancak tahammülünü aşan tahsilatlarda dayanamaz, yıkılır ve perişan olur. Böyle bir durumda hiç bir şey tahsil edilemeyeceği de ortadadır. Dolayısıyla Ali Paşa'ya göre bölgelerin araştırmasını yapmak, veziriazam ve defterdâr için önemli bir vazife olarak algılanmalıdır. Çünkü aksi durumda padişahın emrinin nüfuzu kalmadığı gibi bazı bölgeler itaatsiz, nizamsız davranmakta ve bazı yerlerin reâyâsı vermeye

¹⁷ Ali Paşa risâlesinde mübaşirlerin usulsüz uygulamalarını şöyle dile getirir: “...Ve sâir müfsîdler dahi mübaşir ne günâ tam'a-i hâma düşürüp ve ne günâ hisse-yâb olup ekl u bel' idertiz deyü endişeye düşerler ve hâkîmü'ş-şer' olan zâlim fırsat ganîmet bilüp tarafeynin keyfiyyetine beş-altı seneye değin infisâl beklerim ve böyle şey vukû'larında mahkeme işlemez ve bu işe altı yedi ayda ancak temşiyet virülür hâlâ külliyyetlü deynim vardır ve hânem ihrâk oldı ve elân ehlimin küpe ve kuşâk ve sâir evânî rehinde durur.” *TNM*, vr. 19 a, sr. 7-14.

takatlerinin olmadığı taleplerle karşı karşıya bırakılmakta, zaten onlar da istenileni verememektedirler. Netice itibariyle işler zamanında yapılamamaktadır.

Tespit: Ali Paşa'ya göre reâyâ, askerın levazım ve zahire ihtiyacının karşılanması esnasında bazı sıkıntılara mâruz kalmaktadır. Bu sıkıntıların başlıca sebepleri;

a)Sefere çıkacak asker için reâyâdan zahire veya diğer levazımın toplanılması ancak sefere o sene çıkılmaması,

b)Hangi bölgeden ne kadar ihtiyaç malzemesi talep edileceğinin ve bunların o yerde kıt mı yoksa bol mu olduğunun araştırılmaması -ki bunun önceden veziriazam ve defterdâr tarafından ayrıntılı olarak incelenmesi gerekir-

c)Reâyâdan tahsil olunan malzemenin vaktinde mahalline ulaştırılmamasıdır¹⁸. Bu son husus özellikle sefere çıkan askerın moralinin bozulmasına ve başlarına karşı itaatsizliğe yani isyana sebep olmaktadır.

Öneri: Bu problemler karşısında Canikli Ali Paşa'nın önerisi sefer için zahire ya da levazım ihtiyacı belirlediğinde, hangi beldeden malzeme toplanacak ise oraya bu konu ile ilgilenmek üzere bir görevlinin gönderilmesidir. Gidecek olan görevli, reâyâyâya ödenecek olan zahirelerin bedelini o günün değeri üzerinden peşinen yanında götürmelidir. Elbette bu noktada gönderilecek görevlinin mutemet bir kişi olması çok önemlidir. Öte yandan giden bu kişiye zahire toplanması esnasında insiyatifi elinden bırakmaması, gerek valiyi gerekse hâkimi bu işe karıştırmaması gerektiği iyice tembih olunmalıdır. Anlaşıldığı üzere Ali Paşa, devletin o bölgedeki temsilcileri sayılan vali ve hâkimlere güvenmemektedir. Zahire toplamak üzere gönderilen ve güvenilir olması gereken bu kişinin söz konusu bölgede yapması gereken şey ise elinde bulunan emri münadiler ile reâyâyâya duyurmak olmalıdır. Münadilerin duyurması gereken husus ise asker için zahire toplanacağı, bedeli karşılığında zahire getirilmesi ve zahire getirenlerin bir akçelerinin ya da bir zahire tanelerinin bile zarara uğratılmayacağıdır. Zarara uğratılmayacakları konusunda vurgu yapılmak istenmesine bakılırsa reâyâyâda, maddeten zarar göreceklere dair bir kanaat bulunmakta ve devlet onları iknaya çalışmaktadır. Devletin bu çabası ise bize reâyânın devlete karşı bu anlamda güvenlerinin kalmadığının ve kötü örneklerinin önceden yaşanmış olduğunun ip uçlarını vermektedir.

Toplanan zahirenin bedellerinin ödenmesinde de dikkat edilmesi gereken husus, defterdârın söz konusu beldeye gönderilen görevliye akçeleri peşin olarak teslim etmesinin lüzumudur. Aksi halde "*sana şurada, falan yerde ve zamanda ödeme yapılacaktır*"¹⁹ şeklindeki oyalamalar ile zahire toplama işinin

¹⁸ *TNM*, vr. 22 a, sr. 4-10.

¹⁹ Reâyâyâya mahsulünün bedelinin peşin ödenmesinin önemi şöyle dile getirilmektedir: "... Tellâllar nidâ ittiresin ki dîn-i mübîn uğruna zahîre getirün. Zahîre getirenlerin bir akçe ve bir habbesi ketm olmaz deyü agâh idüp mübâşir-i merkûm bu siyâk üzere muhkem tenbih oluna. Tecemmü' olunacak zahîrenin akçesi yed u vahidden mübâşire teslîm oluna. Lakin mübâşire virilecek defter üzerine falân mahalde hâzırdır veyahud sen varıncaya kadar falân yirde sana

başarıyla sonuçlandırılması mümkün değildir. Dolayısıyla dikkat edilmesi gereken nokta, reâyânın emeğinin bedelinin peşin olarak ödenmesinde hassas davranılması gerektiğidir. Ali Paşa'nın düşüncesine göre reâyânın ambarında çok fazla zahire olmasa ve teslim ettiğine az para ödense bile onlar, onu dahi kâr kabul ederek kanaat edip başka yerlerden de tedarikine girişeceklerdir. Bu tedbir uygulandığında yapılması elzem olan birinci husus, zahire toplanılacak beldede ürünün bedelinin belirlenmesine ve belirlenen bedelin ödeme işlemlerine dikkat edilmesi, ikincisi de toplanan arpa ya da buğdaydan bir numune alınarak mühürlenip saklanmasıdır. Bir numune alınıp saklanması yoluna başvurulmasının sebebi ise daha önce görevli kişi tarafından toplanan arpaya, samanın, una kumun katılması olmuştur²⁰. Görevli kişinin sorgulanmasında ise suç reâyânın üzerine atılmaya çalışılmış, satın alındığında arpanın ve unun bu halde olduğu iddia edilmiştir. Şu halde reâyâdan toplanan zahireden alınacak ve korunacak numune reâyâyı ithamdan kurtaracağı gibi, bu işten haksız kazanç temin edeceklerin de yolunu kapatmış olacaktır.

Tespit: Padişâhlara Tanrı'nın emaneti olan reâyânın huzurunun sağlanmasında emir ve yetki sahibi görevlilerin bu görevlerini hangi yönde kullandıklarının önemi büyüktür. Dolayısıyla idâri, askeri, adlî hangi alanda olursa olsun, atamaların liyâkat esası üzerinden yapılması gerektiği

varır, evvelen şûr deyü mübâşiri def' ider ise iş bitmek şöyle dursun belki zararı olur. Evvelen re'âyânın anbârda külliyyetlü zahîre olmaz. Getürdüğü zahîrenin akçesi peşîn virildikte cüz'ıyyât makûlesi kâra kanâ'at idüp derhâl yine bir taraftan ihzâr ider. Lakin zahîrenin akçesi gelinceye haftaya virelim veyahud ay başında temâmen edâ ideyim deyü leyte la'alle ider def' iderse kat'an bu tedbîrin fâidesi olmaz". *TNM*, vr. 22 b, sr. 4-15, vr. 23 a, sr. 1-3.

²⁰ Çanikli Ali Paşa Rusya'ya düzenlenen bir seferde hem mübayaacının hem de gemi reislerinin ortak hareketi ile arpaya saman katıldığı, una kum karıştırıldığı ve şuçu işleyenlerin nasıl cevasız kalıp, reâyânın mağdur hale düştüğünü şöyle ifade etmektedir: "...Zirâ Moskov seferinde mübâya'acılar ve gerek gemiciler ittiği hıyânet bir târihte olmamıştır. Evvelen mübâya'acı 'alenen arpaya bir kat [saman] ve dakîke kum 'alenen karıştırdığı hâs [u]'âmın ma'lûmları oldukda ihzâr olunan sefineler mahall-i ma'hûda geldiklerinde zahîrenin tahmîli tenbîh oldukda re'is-i hilebâzları hakim ve gerek vâliye varup sûret-i hakdan cevâb virüp, elbette vâli ve hâkime bu cevâpa [cevaba] göre mübâya'acı ihzâr ider, mübâya'acı ağa hele bak re'is ne söyler? Evvelen arpaya saman katılmış ve un dahi toz ve toprak ile memlû olmuş. Bu makûle şey ben götürdüğüm zemân sefinem mîrîye zabt olunduğundan râzıyım, lakin kendimi katl iderler deyü cevâb eyledikte, mübâya'acı nâle ve giryân iderek "re'âyâ böyle getürür. Almasam iş bitmez, aldığımız sûrette hâl böyle" diyerek kendinin hıyâneti ve gerek re'isin hırsızlığını sûret-i şer'e tadbîk ider ve re'is-i merkûm fırsatı ganîmet bilüp, "evvelen bu zahîreyi sefineme vaz' itmek lâzım gelürse bu zahîrenin bu hey'etden olduğuna yedîme bir sened isterim. Ve illâ mahall-i me'mûrede katl olunacağıma bu arada katl idin" deyü kat'i cevâb virüb, mübâya'acı olan hâ'inin eli ve ayağı tutuşub, başlar iki tarafına 'akûr gibi tazarru'a "Ben re'âyâdan böyle aldım. Ben kül oldum" deyü başlar hâkime ricâyâ ve hâkim olan tama'a-kâr dahi tarafeynin niza'ı ma'lûm oldukda "mülâyemet ile mübâya'acı ağa gerçi sana da gadr olduğunı bilirüz ve lakin re'is çelebinin sözü de hakdır." diyerek tarafeyni haklayub, hile ile bir kavi sened rabt ider ki ne temyîzi mümkün olur, ve ne hırsız ma'lûm olur. Re'is didikleri ha'inin dahi yedîme sened î'tâ olundukda fırsat bulup zahîreye iki kat şey zam idüp, ne ekli mümkün olur ve ne hırsız temyîz olur. Hemân ancak re'âyâ fukarâsına gadr olduğu kalur..." *TNM*, vr. 23 b, vr. 24 a, vr. 24 b-sr. 1.

muhakkaktır. Ali Paşa'ya göre “*âlâdan ednâya varıncaya dek*” yani en yüksekte en düşük makamlara kadar bütün görevler müstahaklarına verilmelidir. Eğer taşradan bir kişiye vezirlik verilecek ise bu kişinin iyi araştırılması, öncelikle şöhretine, yani nasıl tanındığına, aklına yani davranışlarına bakılmalıdır. Zira aksi durum hem kendisinin hem de halkın zarar görmesine sebep olur.

Bunun gibi sadece merkezden uzak olan, yani taşrada bulunan bir kişiye vezirlik verileceği zaman değil, merkezde görev alacak vezirlerin atamasında da dikkatli olunmalıdır. Bu vazife sahipleri gelecek tehlikelere karşı uyanık bulunmalı, etrafa yazılan emirlerin nasıl ve niçin yazıldıklarına vâkıf olmalıdırlar. Çünkü yazılan emirlerde ortaya çıkan eksiklikler ve yanlışlıklar reâyânın perişan olmasına sebep olabilmektedir. Bununla alakalı olarak reâyâyı en çok bunaltan husus görevlilerin yerlerinden sıkça azledilmeleridir. Mesela Erzurum valisinin Kütahya'ya, Kütahya valisinin Erzurum'a gönderilmesi esnasında bu kişiler maiyetleri ile yaptıkları yolculukta yiyecek ve içecek ihtiyaçları reâyâdan karşılandığı için -her ne kadar zarar vermemeleri ve rabt altında tutulmaları konusunda ihtimam gösterilse de- sıkıntılar yaşanmaktadır.

Öneri: Taşradan birine vezirlik verileceği zaman yapılması gereken şey yukarıda belirttiğimiz gibi bazı vasıfları taşıyıp taşımadığına dikkat etmektir. Bu kişinin reâyânın durumu hakkında bilgi sahibi olması önemli olduğu gibi, öte yandan cengaver ve askeri bilgiye vakıf olması da gerekir. Bunlar vezir olması için temel şartlardır. Çünkü merkezden uzak olan taşrada hem nizama sağlayacak hem de lüzumu halinde eşkiya ve düşman ile mücadeleye muktedir olacak kişi kendisidir.

Tespit: Reâyânın huzurunun ve rahatının sağlanması padişahın temel sorumluluklarından. Dolayısıyla devletin savaş halinde bulunduğu durumlarda reâyâ, büyük ölçüde mağdur olmaktadır. Bu sebeple orduya serdâr tayin edileceği zaman padişahın bunu göz önünde bulundurarak bir atama yapması gerekmektedir. Çünkü orduyu sevk ve idare edecek, sefer güzergâhında reâyâyâ karşı orduyu kontrol altında bulundurması gereken amir kendisidir.

Öneri: Ali Paşa ordu sefere çıkacağı vakit serdâr tayinin ciddi bir iş olarak ele alınıp müşâverelerde bulunulmasını tavsiye eder. Öncelikle Padişah, böyle bir atamadan önce ulemanın, sulehânın ve devlet ricalinin katılacağı bir toplantı düzenleyerek kimin serdarlığa atanacağını düşünülüp araştırılmasını ve tartışılmasını önermelidir. Padişahın araştırılmasını istediği hususlar ise şunlar olmalıdır:

- a) Kişinin cesareti,
- b) Harpteki yeteneği,
- c) Reâyâ-perverliği,

İleri gelenlerin belirleyecekleri isim padişaha bildirildikten sonra padişah bu kişiyi hemen atamamalı ve kendisiyle bir görüşme yapmalıdır. Bu görüşmesinde serdâr olarak tercih edilme sebepleri bildirilmelidir. Padişah bu

şahsa öncelikle reâyâ-perverliğinden, ikinci olarak celâletinden, üçüncü olarak ise savaştaki ustalığından dolayı kendisinin atandığını bildirmelidir.

Tespit ve Öneri: Reâyâyı zor durumda bırakan diğer bir uygulama voyvodaların ve mültezimlerin meçhul, yani karakteri, huyu bilinmeyen kişilerden seçilmesidir. Oysa bu kişiler taşrada bulunmuş, tecrübe kazanmış, il ve memleket sahibi kişilerden olmalıdır. Ancak bu şekilde reâyânın rahatı sağlanabilir ve eşkıyaların ortaya çıkmasına engel olunabilir.

Tespit ve Öneri: Hükümet tarafından, İstanbul şehrinin ihtiyaçlarının giderilmesi taşraya nispeten öncelikli mesele olarak algılandığından taşrada ki reâyâ ihmal edilmiştir. Nitekim Padişah mührü bir vezire verdiğiğinde “...Paşa işte emânet-i kübrâyı sana teslim ediyorum. Göreyim seni ibabu'l-lâhın gıdâ-yı lâzimesi husûsuna bezl-i maddûr eyle”²¹ diye emrettiğinden ve vezir de emir gereğince İstanbul’un işlerini taşraya tercih ettiğinden merkezden uzak bölgeler başıboş kalmıştır. Bu durum yani İstanbul’un ön planda tutulması ise bazı sakıncaları beraberinde getirmiştir. Bunlardan biri, halkta İstanbul’da yaşamın, geçim şartlarının daha kolay olduğu fikrinin ortaya çıkması ile buraya doğru göçün başlaması ve bu şehirde reâyânın iş edinme konusunda zor duruma düşmesidir. Diğerleri ise İstanbul’a göç etmeden evvel reâyâdan tahsil olunan vergilerin bu defa geride kalan reâyânın üzerine yüklenerek onlardan toplanılmaya çalışılmasıdır. Bu durum taşradaki fakir halkın daha da fakirleşmesine sebep olmuştur.

Canikli Ali Paşa’nın dikkat çektiği, taşrada vergilerden bunalan halkın İstanbul’a göç etmelerinin doğurduğu menfi sonuçlar, Münir Aktepe’nin *Patrona İsyası (1730)* adlı çalışmasında 18. yüzyılın ilk yarısı söz konusu edilerek değerlendirilmiştir. Bu çalışmada da değinildiği gibi fazla vergi vermek durumunda bırakılan reâyâ, yerini yurdunu terk ederek birçok vergi muafiyetleri olan İstanbul’a göç etmeye başlamış, bu defa bütün vergiler yerinde kalanlardan tahsil edilmeye çalışılmıştır. Hükümetin bu göçler karşısında tedbir almaya çalışmasına istinâden göçlerin ciddi boyutlarda olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan Aktepe’nin III. Ahmed devri (1703-1730) için tespit ettiği bu problemlerin Canikli Ali Paşa’nın risâlesinin yazıldığı 1776’da da devam etmesi ve risalede ciddi bir mesele olarak gösterilmesi taşradan İstanbul’a yapılan göçlere dair hükümetin aldığı tedbirlerin yeterince etkili olamadığını da ortaya koymaktadır. Aktepe’nin belirttiği gibi, bu durum özellikle üzerinde durulması gereken bir konudur. Zira reâyânın göç etmesi köylerin dağılmasına, köyünde kalanların ise fazla vergiye tâbi tutulmasına neden olmuştur. Öte yandan vergilerin düzenli toplanamaması mâli buhranların doğmasına, İstanbul’a gidenlerin burada işsizler takımı halinde hükümet aleyhinde faaliyetlerde

²¹ *TNM*, vr. 57 a, sr. 2-4.

bulunmalarına sebep olmuştur²². Bu faaliyetlerin isyan şeklinde tezahür etmesi şüphesiz hükümet için en tehlikeli ve endişe verici olaylardan biridir.

III. Sonuç

Canikli Ali Paşa Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuzlukları ele alan risalesinde, başta padişah olmak üzere merkezde yönetici kadrolardan kaynaklanan eksikliklere, askerinin durumuna, taşra halkına ve yöneticilerine varıncaya dek dikkat çekmeye ve yapılması gerekenleri izaha çalışmıştır.

Makalemizde kaynak olarak kullandığımız Ali Paşa'nın "*Tedbîr-i Nizâm-ı Memleket*" olarak adlandırılmış nüshasını Yücel Özkaya'nın neşrettiği "*Tedâbirü'l-Gazavât*" ile mukayese ettiğimizde anlamı fazla değiştirmeyen bazı farklılıklar gördük. Ali Paşa'nın risalesi askeri, siyasi, ekonomik ve sosyal alandaki tespitler ve öneriler ile devri için değerli bir çalışma olmakla beraber biz, bu konulardan reâyânın durumunu ele aldık.

Ali Paşa'nın, reâyânın içinde bulunduğu şartlara dair tespitlerinde ilk göze çarpan nokta, yönetici kadrolarda olanların keyfi uygulamalarının fakirliğin artmasında sebep teşkil ettiği ve bu durumun eşkıyalığın, kargaşalığın yayılmasında etkili olduğudur. Burada temel problem ise aslında günümüzde de sıkça dile getirilen önemli makamlara liyakati olmayan, ehil olmayan kişilerin getirilmesi meselesidir. Reâyânın bir memleket için ne derece önemli olduğunu "*memleket padişahsız, padişah hazinesiz olmaz ve hazine reâyâdan hâsıl olur*" cümlesi ifade eden Ali Paşa, bu noktada padişahın yaptığı atamaların ve özellikle taşraya yapılan tayinlerin inceden inceye araştırılarak gerçekleştirilmesini önerir. Ataması yapılacak kişi vezir ise bu kişinin reâyânın durumu hakkında bilgi sahibi, o bölgeye vâkıf, cengaver ve askeri konularda ehil kimselerden olması beklenir. Öte yandan serdar tayini söz konusu ise kişinin bütün bu özellikleri taşımasının yanı sıra reâyâ-perver olması da ayrıca istenir. Kimin atanacağı ise padişahın devlet ileri gelenleri ile yaptığı müşaverelerden sonra belirlenmelidir. Velhasıl reâyânın muhatap olacağı vazifelilerin, merkezin taşrada ki temsilcileri olarak işinin ehli, vicdan sahibi, hakkaniyetli olması, devlet hazinesinin kaynağını teşkil eden reâyânın asûdeliği için temel koşullardır.

²² Aktepe, M., 1958, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, No. 808, s. 9, İstanbul.

Abstract : Ottoman statesmen try to send to the Sultan about defect of government and solution suggestion which they write with reports. One of them belongs to Canikli Ali Pasha writing in 18. Century of Ottoman Empire. There are several of copies of this report in foreign an abroad. In our article we use as source the report whic Tedbîr-i Nizâm-ı Memleket h is existents in Berlin is as called “Tedbîr-i Nizâm-ı Memleket”. We can say that Ali Pasha’s reports with this copied reports in 1797-98 are fourteen today. Canikli Ali Pasha in Tebdir Nizam memleket mention central governor, lack of governing, the statement of military, rural public and he tries to give the solution suggestion. In our article the problems and solutions of these problems of villagers are determined.

Key Words:Canikli Ali Paşa,Tedbîr-i Nizâm-ı Memleket, Report, Villagers

Kaynakça

- Afyoncu, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Aktepe, Münir, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1958,
- Atik, Kayhan, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tespit ve Teklifler”, *Türkler*, C. 11, Ankara 2002, s. 45-51.
- Canikli Ali Paşa, *Tedbîr-i Nizâm-ı Memleket (TNM)*, *Staatsbibliothek Orientabteilung* (Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu Bölümü) nüshası.
- Çolak, Songül, *Viyana’da Osmanlı Diplomasisi, Zülfikâr Paşa’nın Mükâleme Takriri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- Flemming, Barbara, *Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, Türkische Handschriften*, yay. Wolfgang Voigt, C. XIII, 1, Wiesbaden 1968, s. 188-189.
- Karagöz, Rıza, *Canikli Ali Paşa*, TTK, Ankara 2003.
- Karpat, H. Kemal, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma* (Çev. Dilek Özdemir), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.
- Koçi Bey Risâlesi*, Sad. Zuhuri danışman, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara1985.
- Mert, Özcan, “Canikli Ali Paşa Ailesi”, *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 151-154.
- Öz, Mehmet, *Osmanlı’da “Çözölme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- Özkaya, Yücel, “Canikli Ali Paşa’nın Risalesi ‘Tedâbîrü’l-Gazavat’ ”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 12-13, Ankara 1973, s. 119-191.
- Özkaya, Yücel, “Canikli Ali Paşa”, *Bellekten*, XXXVI, S. 144 (Ankara1972), s. 483-525.
- Uzunçarşılı, İsmail H, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, Ankara 1978.